

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МЕДИКО-ПРИРОДНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник ректора
з навчальної роботи

Світлана ГІЛНА
«22» 2025 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ХВОРОБИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ»

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Галузь знань: І «Охорона здоров'я та соціальне забезпечення»

Спеціальність: І5 Медсестринство

Освітня програма: Медсестринство

Миколаїв 2025

Робоча програма навчальної дисципліни «Хвороби цивілізації» для здобувачів рівня вищої освіти, освітньо-професійного ступеня «магістр»

За спеціальністю І5 «Медсестринство»

Розробник: А.Мокієнко Андрій МОКІЄНКО – д.мед.н., доцент кафедри

Робочу програму затверджено на засіданні кафедри медсестринства і громадського здоров'я

Протокол № 1 від 26.08.2025р.

Завідувач кафедри медсестринства і громадського здоров'я Г.Самойленко Геннадій САМОЙЛЕНКО

Робочу програму погоджено Вченою радою університету

Протокол № 1 від 28.08.2025р.

Голова Вченої ради М.Волков Михайло ВОЛКОВ

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		очна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 4	Галузь знань І «Охорона здоров'я та соціальне забезпечення»	Цикл професійної підготовки	
Мова викладання – Українська мова	Спеціальність (професійне спрямування): І5 «Медсестринство»		
Загальна кількість годин – 120			
Тижневих годин для: ОФН – 3			
	Освітньо-кваліфікаційний рівень: другий (магістерський) рівень	Рік підготовки	
		1-й	
		Семестр	
		2-й	
		Лекції	
		8 год.	
		Лабораторні	
		-	
		Практичні	
	34 год.		
	Самостійна робота		
	78 год.		
	Вид контролю:		
		диф. залік	

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить: для очної форми навчання 120 – год.: 44 год. – аудиторні заняття, 76 год. – самостійна робота (36,6 % до 63,4 %).

Анотація

Дисципліна «Хвороби цивілізації» є нормативною дисципліною ОП «Медсестринство» зі спеціальності І5 «Медсестринство».

Навчальну дисципліну розроблено таким чином, щоб надати здобувачам вищої освіти необхідні знання щодо впливу антропогенних факторів на здоров'я людини, клінічних проявів таких впливів, діагностики, лікування та попередження хвороб.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: антропогенні та поведінкові хвороботворні фактори сучасного суспільства, патогенез, клінічні прояви, засоби лікування та профілактики хвороб.

2. Мета навчальної дисципліни

Метою вивчення дисципліни «Хвороби цивілізації» є формування знань і вмінь про розлади здоров'я, пов'язані із впливом на людину факторів науково-технічного прогресу, порушення екологічної рівноваги та інших шкідливих чинників довкілля, діагностику, лікування та профілактичне значення здорового способу життя.

Цілі курсу: досягнення системних знань про хвороби цивілізації та ризики їх розвитку, значення антропогенних, техногенних та поведінкових чинників, про здоровий спосіб життя як основу профілактики, на основі вивчення джерел, механізмів, системних і локальних клінічних проявів дії шкідливих факторів, методи діагностики, базові напрямки та способи лікувально-профілактичних заходів.

Згідно з вимогами освітньої програми студенти повинні:**знати:**

- предмет і цілі курсу «Хвороби цивілізації»;
- цивілізаційні впливи на здоров'я населення в історичному та регіональному аспектах;
- антропогенні чинники довкілля та поведінкові фактори, що впливають на показник здоров'я й спричиняють клінічно виражені захворювання;
- фізичні фактори - променева енергія, вплив ІТ-технологій; хімічні чинники;
- шкідливі речовини в побуті, промисловості, аграрній діяльності та в харчових продуктах, побічна дія медикаментів;
- поведінкові особливості (гіподинамія, тютюнопаління, алкоголізм, наркоманія, стреси);
- характеристики сучасних епідемій;
- особливості етіології, епідеміології інфекційних хвороб спричинених ВІЛ-, Covid-19, мультирезистентними бактеріями,
- принципи діагностики лікування та профілактики захворювань на основі здобутих знань і компетентностей.

вміти:

- критично оцінювати інформацію щодо «хвороб цивілізації» із літератури та ІТ-джерел, соціально-інформаційних мереж;
- забезпечити комунікативну взаємодію з особами, які потребують медико-інформаційного супроводу з приводу «хвороб цивілізації»;
- виявляти ранні клінічні ознаки захворювань при співбесідах, збиранні анамнезу, долікарському обстеженні, інтерпретації результатів лабораторного та інструментального дослідження;

- досягати належного рівня довіри при комунікації з особами, котрі мають психологічні та особистісні проблеми, залежні від «цивілізаційних впливів»;
- формулювати переконливу медико-соціальну інформацію щодо «хвороб цивілізації» на основі сучасних досягнень доказової медицини в соціальних мережах.

Компетентності та програмні результати навчання

ІК. Здатність розв'язувати задачі дослідницького та/або інноваційного характеру у сфері медсестринства.

Загальні:

1.Здатність до абстрактного мислення, пошуку, оброблення, аналізу та синтезу інформації.

2.Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

3.Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.

4.Здатність проведення досліджень на відповідному рівні.

6.Вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.

7.Здатність приймати обґрунтовані рішення.

8.Здатність працювати в команді.

9.Здатність до міжособистісної взаємодії

Спеціальні (фахові, предметні):

9.Здатність виявляти зв'язок патогенезу захворювань з клінічними проявами та результати додаткових методів дослідження.

10.Здатність збирати медичну інформацію про пацієнта і аналізувати клінічні дані.

11.Здатність орієнтуватися у визначенні групової належності лікарських засобів, особливостей їх фармакокінетики та фармакодинаміки.

12.Здатність забезпечувати якість медичної допомоги і забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя та громадського здоров'я населення, здійснювати навчання пацієнтів.

13.Здатність організовувати та надавати екстрену медичну допомогу при невідкладних станах, у тому числі в надзвичайних ситуаціях у мирний та воєнний час.

14.Здатність забезпечувати геріатричну, паліативну медичну допомогу та догляд за людьми похилого віку.

15.Здатність планувати та здійснювати реабілітаційну допомогу.

Програмні результати навчання:

1.Застосовувати спеціалізовані концептуальні знання, що включають сучасні наукові здобутки, необхідні для проведення досліджень та/або провадження інноваційної діяльності у сфері медсестринства з метою розвитку нових знань та процедур.

2.Здійснювати критичне осмислення проблем у сфері медсестринства на межі галузей знань.

3.Володіти спеціалізованими уміннями/навичками розв'язання проблем, з урахуванням стандартів професійної діяльності та аспектів соціальної та етичної відповідальності.

4.Зрозуміло і недвозначно доносити власні знання, висновки та аргументацію у сфері охорони здоров'я до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються.

5.Управляти робочими процесами у сфері охорони здоров'я, які є складними, непередбачуваними та потребують нових стратегічних підходів, оцінювати результати роботи колективу.

6.Розробляти та впроваджувати плани професійної діяльності, виявляти професійні проблеми і знаходити шляхи їх конструктивного розв'язання.

7.Розробляти заходи з профілактики захворювань та сприяти їх реалізації на практиці.

8.Ідентифікувати, аналізувати ризики, пов'язані з хворобами цивілізації, їх вплив на здоров'я населення, діагностувати хвороби цивілізації.

9.Оцінювати ризики та планувати відповідні дії у випадках надзвичайних ситуацій в сфері охорони здоров'я.

10.Планувати і виконувати наукові та прикладні дослідження у сфері медсестринства, обирати методи та інструменти досліджень, висувати і перевіряти гіпотези, обґрунтовувати висновки.

11.Розуміти особливості фармакокінетики та фармакодинаміки лікарських засобів і враховувати їх у медсестринській практиці.

12.Виявляти зв'язок патогенезу захворювань з клінічними проявами та результатами додаткових досліджень.

13.Збирати, аналізувати та оцінювати інформацію, необхідну для розв'язання складних задач у сфері медсестринства, зокрема у науковій та професійній літературі, базах даних.

14.Розуміти принципи сімейно-орієнтованої медицини і застосовувати їх у професійній діяльності.

16.Приймати ефективні рішення з питань професійної діяльності у сфері медсестринства, у тому числі в умовах невизначеності; визначати фактори, що впливають на досягнення поставлених цілей, аналізувати і порівнювати альтернативи; оцінювати ризики та імовірні наслідки рішень.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться: 120 год./4 кред. ЄКТС

3. Структура навчальної дисципліни

Назви тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р
1	2	3	4	5	6	7
Тема 1. Сучасні концепції здорового способу життя, поведінкові та особистісні ризики розвитку хвороб цивілізації. Значення способу харчування та дієтичних порушень у розвитку хвороб цивілізації	8	2				6
Тема 2. Значення способу харчування та дієтичних порушень у розвитку хвороб цивілізації	10		2			8
Тема 3. Захворювання цивілізації, викликаних дією фізичних та хімічних факторів виробничого середовища та довкілля	12	2	4			6
Тема 4. Ятрогенний вплив медикаментозної терапії та «медикаментозна хвороба». Особливості сучасних епідемій	12	2	4			6
Тема 5. Синдром хронічної втоми (СХВ) та інші психічно-нервові розлади, пов'язані з урбанізованим суспільством та дією екстремальних чинників	12	2	4			6
Тема 6. Визначення та оцінювання критеріїв «здорового способу життя»	10		4			6
Тема 7. Визначення та оцінювання метаболічних порушень і як факторів розвитку синдрому діабету та факторів наслідків розвитку діабету 2-го типу	12		4			8
Тема 8. Вивчення правових та нормативних актів щодо захворювань, пов'язаних з дією фізичних, хімічних та радіаційних впливів	10		4			6
Тема 9. Виявлення ознак алкогольної, наркотичної, медикаментозної та інших видів залежності	10		4			6
Тема 10. Визначення факторів розвитку психологічних, когнітивних та інших порушень, синдрому хронічної втоми, стресових реакцій при надзвичайних ситуаціях	12		4			8
Усього	120	8	34			78

4. Теми лекційних занять

№ з/П	Назва теми	Кількість годин
1.	Тема 1. Сучасні концепції здорового способу життя, поведінкові та особистісні ризики розвитку хвороб цивілізації. Значення способу харчування та дієтичних порушень у розвитку хвороб цивілізації	2
2.	Тема 3. Захворювання цивілізації, викликаних дією фізичних та хімічних факторів виробничого середовища та довкілля	2
3.	Тема 4. Ятрогенний вплив медикаментозної терапії та «медикаментозна хвороба». Особливості сучасних епідемій	2
4.	Тема 5. Синдром хронічної втоми (СХВ) та інші психічно-нервові розлади, пов'язані з урбанізованим суспільством та дією екстремальних чинників	2
Разом		8

5. Теми практичних занять

№ з/П	Назва теми	Кількість годин
1.	Тема 2. Значення способу харчування та дієтичних порушень у розвитку хвороб цивілізації	2
2.	Тема 3. Захворювання цивілізації, викликаних дією фізичних та хімічних факторів виробничого середовища та довкілля	4
3.	Тема 4. Ятрогенний вплив медикаментозної терапії та «медикаментозна хвороба». Особливості сучасних епідемій	4
4.	Тема 5. Синдром хронічної втоми (СХВ) та інші психічно-нервові розлади, пов'язані з урбанізованим суспільством та дією екстремальних чинників	4
5.	Тема 6. Визначення та оцінювання критеріїв «здорового способу життя»	4
6.	Тема 7. Визначення та оцінювання метаболічних порушень і як факторів розвитку синдрому діабету та факторів наслідків розвитку діабету 2-го типу	4
7.	Тема 8. Вивчення правових та нормативних актів щодо захворювань, пов'язаних з дією фізичних, хімічних та радіаційних впливів	4
8	Тема 9. Виявлення ознак алкогольної, наркотичної, медикаментозної та інших видів залежності	4
9	Тема 10. Визначення факторів розвитку психологічних, когнітивних та інших порушень, синдрому хронічної втоми, стресових реакцій при надзвичайних ситуаціях	4
Разом		34

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Хвороби цивілізації – глобальна планетарна проблема	6
2.	Вплив дієтичних порушень на атерогенез	6
3.	Сучасні погляди на роль зовнішнього середовища у виникненні злоякісних пухлин	6
4.	Вірусні інфекції XXI століття: птишиний та свинячий грип, атипова пневмонія, бактерія NDM 1, лихоманка Ебола	6
5.	Штучні генетичні модифікації організмів як небезпека здоров'ю людей третього тисячоліття	6
6.	Пивний алкоголізм	4
7.	Токсикоманії, викликані вживанням снодійних засобів та вживанням інгалянтів	6
8.	Розповсюдженість ІХС	4
9.	Комп'ютер і здоров'я людини	4
10.	Дія кінетичної енергії, ударної хвилі, прискорення, гравітаційного тяжіння, статичного напруження, диму	4
11.	Хвороби, обумовлені впливом електромагнітного випромінювання	6
12.	Дія нітратів на організм людини	4
13.	Лікарська алергія	6
14.	Вплив стресових факторів надзвичайного стану на фізичне та психічне здоров'я	4
15.	Генетичне прогнозування виникнення та перебігу онкологічних захворювань	6
Разом		78

7. Методи навчання

Лекції, практичні заняття, розв'язування задач, індивідуальні завдання.

При змішаній формі навчання лекції та практичні заняття ведуться за допомогою програм електронної комунікації Zoom, Meet чи аналогічних.

8. Методи контролю та критерії оцінювання навчальної діяльності

Поточний контроль здійснюється на кожному практичному занятті з обов'язковим виставленням оцінки.

Засоби діагностики успішності навчання: самоконтроль, поточний контроль, тестовий контроль, програмований контроль, модульний контроль, диф. залік.

Підсумковий контроль проводиться у вигляді диф. заліку.

Оцінювання знань студентів з відповідних тем проводиться за 4-бальною системою (відмінно, добре, задовільно, незадовільно) з подальшим перерахунком у багатобальну шкалу згідно з середнім балом, який розраховується на останньому занятті за допомогою таблиці конвертації балів.

Самостійна робота студентів, яка передбачена в темі поряд із аудиторною роботою, оцінюється під час поточного контролю теми на відповідному занятті. Засвоєння тем, які виносяться лише на самостійну роботу, контролюється під час підсумкового модульного контролю.

Поточний контроль включає оцінювання початкового рівня знань (усне або письмове експрес-опитування, тестовий контроль з використанням тестових завдань), оцінювання основного етапу практичного заняття (контроль професійних умінь під час вирішення типових ситуаційних задач), оцінювання кінцевого рівня знань на занятті (вирішення ситуаційних задач III рівня, тестовий контроль).

Вимоги до відповіді:

«5» - знання і розуміння всього програмного матеріалу в повному обсязі;
- послідовне, логічне, обґрунтоване, безпомилкове викладення матеріалу;
- вірне формулювання висновків та узагальнень;
- самостійне, впевнене і правильне застосування знань при вирішенні практичної частини.

- відповіді на більш 80% тестів

«4» - знання та розуміння всього програмного матеріалу в цілому;
- послідовне, логічне, обґрунтоване викладення матеріалу;
- допущення окремих несуттєвих помилок під час відповіді;
- правильне і без особливих труднощів застосування знань при вирішенні практичних завдань.

- відповіді на більш 60% тестів

«3» - знання та розуміння тільки основного програмного матеріалу в обсязі, який дозволяє застосувати наступний програмний матеріал;
- спрощене викладення матеріалу;
- допущення окремих суттєвих помилок під час відповіді;
- нечітке та непослідовне застосування окремих знань під час вирішення практичних завдань.

- відповіді на більш 40% тестів

«2» - поверхневе знання і розуміння основного програмного матеріалу в обсязі, який дозволяє застосувати наступний програмний матеріал;

- непослідовне викладення матеріалу з допущенням багатьох істотних помилок;

- невміння робити висновки та узагальнення;

- невміння застосувати знання під час вирішення практичних завдань.

- відповіді менш ніж 40% тестів

Види контролю.

Поточний контроль знань проводиться на кожному практичному занятті, що знаходить відображення в оцінці за традиційною 4-х бальною системою, з подальшим перерахунком у багатобальну шкалу згідно з середнім балом, який розраховується на останньому занятті за допомогою таблиці конвертації балів.

Сума балів з усіх практичних занять становить поточний підсумок. На останньому занятті проводиться підсумковий контроль (**диф. залік**). Оцінка за дисципліну визначається як сума оцінок поточної навчальної діяльності (у балах) та оцінки підсумкового контролю (у балах), яка виставляється при оцінюванні теоретичних знань та практичних навичок.

Максимальна кількість балів, яку студент може набрати при вивченні дисципліни становить 200, в тому числі за поточну навчальну діяльність – 120 балів. За результатами підсумкового контролю – 80 балів. Підсумковий контроль вважається зарахованим, якщо студент набрав не менш, ніж 50 балів.

Для оцінювання поточної навчальної діяльності використовується єдина шкала, яка визначає фіксовані значення для максимально можливої (110 балів, якщо поточні оцінки – «відмінно») та мінімально необхідної (60 балів, якщо поточні – «задовільно») кількості балів. Бали за поточну успішність прив'язуються до середньої арифметичної оцінки за традиційною п'яти бальною системою незалежно від кількості занять.

Форма підсумкового контролю успішності навчання – **диф. залік**.

1. За охоптом студентів: фронтальний, індивідуальний, парний, груповий;
2. За способом реалізації: усний, письмовий;
3. За способом організації: контроль викладачем, взаємоконтроль, самоконтроль; Контроль проводиться за допомогою теоретичних питань з подальшою співбесідою, ситуаційних задач, тестових завдань

Схема нарахування та розподіл балів

Поточне оцінювання, МК та самостійна робота										Семестрова модульна оцінка	Диф. залік	Сума
Модуль1												
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10			
12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	120	80	200

Шкала оцінювання: національна та ЄКТС

Сума балів за всівиди навчальної діяльності	Оцінка ЄКТС	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
180 – 200	A	відмінно	зараховано
165 - 179	B	добре	
150 - 164	C		
135 - 149	D	задовільно	
120 - 134	E		
70 - 119	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
1 - 69	F	незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни

9. Перелік питань до заліку

1. Визначення змісту поняття «цивілізація» в сучасному розумінні.
2. Історичні людські цивілізації та їх вплив на здоров'я та тривалість життя.
3. Медико-гігієнічні складові занепаду давніх цивілізацій.
4. Середньовічні цивілізації, основи гігієни, медицини; хвороби та тривалість життя.
5. Паростки наукової медицини в античних і середньовічних цивілізаціях.
6. Сучасні цивілізації, причини і тенденції нерівномірного розвитку – медико-гігієнічна складова.
7. Екологічні проблеми сьогодення, глобальний вплив на здоров'я населення.
8. Проблема голоду в сучасному світі, поширення, причини, вплив на стан цивілізації.
9. Складові якості харчування, вплив на здоров'я.
10. Хвороби, пов'язані з харчовою поведінкою людини.
11. Промислові фактори сучасних цивілізацій - проблема хімічного джерела радіаційного забруднення довкілля – загрози через вплив на здоров'я.
12. Зміни клімату як наслідок діяльності людини – вплив на здоров'я.
13. Штучні електромагнітні поля – доведений та ймовірний вплив на здоров'я.
14. Атеросклероз – історичний аспект, сучасний стан, причини зростання.
15. Надмірна маса тіла як результат незбалансованого харчування та гіпокінезії.
16. Діабет другого типу як «хвороба цивілізації».
17. Захворювання пов'язані з професійною діяльністю людини – пневмоконіози, вібраційна хвороба.
18. Онкологічні захворювання – причини зростання.
19. Джерела і наслідки забруднення довкілля канцерогенами.
20. Комп'ютеризація та ІТ технології – вплив на фізичне та психічне здоров'я.
21. Складові здорового способу життя.
22. Матеріальні та психологічні можливості досягнення здорового способу життя.
23. Особливості інфекційної захворюваності на сучасному етапі.
24. Вірусні пандемії – виклик сучасній цивілізації
25. Антибіотикорезистентні варіанти бактерій - причини і реальність загрози.
26. Медикаменти – ризики побічної дії та розвитку залежності.
27. Алкоголізм – соціальні та психологічні причини поширення.
28. Характеристика гендерно-вікових пірамід в різних популяціях.
29. Стан відтворення популяції населення в Україні.
30. Транспортний травматизм як причина смертності та інвалідизації.
31. Гіпокінезія - вплив на фізичне та психічне здоров'я.
32. Шляхи подолання гіпокінезії – роль аматорського та професійного спорту.
33. Проблема психологічних перевантажень у житті сучасної людини – вплив на здоров'я.
34. Синдром хронічної втоми, депресивні та інші психо-неврологічні розлади.

11. Методичне забезпечення

1. Навчально-методичний комплекс дисципліни.
2. Опорний конспект лекцій з дисципліни «Хвороби цивілізації».
3. Методичні рекомендації до підготовки практичних занять та самостійної роботи з дисципліни «Хвороби цивілізації».

11. Рекомендована література

Основна

1. Актуальні питання хвороб цивілізації.(видання 2) : практикум для самостійної аудиторної та позааудиторної підготовки до практичних занять / С. В. Павлов [та ін.] ; під заг. ред. Павлова С.В. – Запоріжжя, 2022. – с.86.
<https://dspace.mphu.edu.ua/bitstream/123456789/21112/1/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83%D0%BC%20%D1%85%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%B8%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%202022.pdf>
2. Хвороби цивілізації як проблема сучасної людини - medbib ... Фактори розвитку хвороб цивілізації. 2021. Електронний ресурс <http://medbib.in.ua>
2. Внутрішні хвороби: посібник: Упоряд. О.О. Абрагамович. – Ч.9: «Професійні хвороби». Львів: ВАТ “Львівська книжкова фабрика, “Атлас”, 2019.
3. Внутрішні хвороби: Навч. посібник / О. О. Якименко, Л. В. Закатова, В. В. Дець, Ю. Я. Дзюба, Г. Ф. Латишева, О. Є. Кравчук, М. М. Базарченко, В. С. Колюча, А. В. Чередніченко, А. О. Коцюбо; За ред. О. О. Якименко. — Одеса: Одес. держ. мед. ун-т, 2003. — 372 с.
<https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1239/YakimenkoVnutrishti.pdf?sequence=1>
3. Професійні хвороби :В. А. Капустник [та ін.] ; за ред.: В. А. Капустника, І. Ф. Костюк. — 5-є вид., випр. — Київ : Медицина, 2017. — 536 с.
4. Н. В. Туманська — Гостра променева хвороба : навчальний посібник для студентів. / Н. В. Туманська, Т. М. Кічангіна, С. О. Мягков, О. Г.Нордіо. — Запоріжжя: 2019 [ЗДМУ] .
5. Г. Антипкін, Н. Є. Горбань, к. мед. н., О. Г. Луценко, к. мед. н. Фактори ризику розвитку хвороб цивілізації. Електронний ресурс <https://health-ua.com/akusherstvoginekologiya/mizdisciplinari-problemi/64779-faktori-riziku-rozvitku-hvorob-tcivlzac>
6. **Додаткова:**
 1. Севальнев, А. І. Шкідливі умови праці як фактор ризику розвитку виробничо зумовленої захворюваності у працівників допоміжних професій // Запоріж. мед. журн. — 2019. — Т. 21, N 2. — С. 246-252.
 2. Вежновець, Т. А. Особливості розвитку синдрому емоційного вигорання у медичних працівників з різними типами трудової мотивації / Т. А. Вежновець, В. Д. Парій // Мед Професійні хвороби медичних проацівників. перспективи. —

2016. — Т. 21, N 2. — С. 127-132

3. М. Колесник Професійні хвороби медичних працівників // Укр. мед. часопис.
— 2018. — Т. 1, N 5. — С. 27-29.